

KISS MARGIT

*Az Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél alakulástörténete**

Bevezetés

Kazinczy Ferenc *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*¹ című értekezése a magyar nyelvújítás történetében kiemelt jelentőségű szöveg, mind nyelvtudományi, mind irodalomtörténeti szempontból. A tanulmány mérföldköszerepét a szakmunkák² sokáig az 1819. augusztus 15-i keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent értekezésre alapozták.³ Noha az 1993-ban Gergye László által közreadott hagyaték lajstroma utal további szövegváltozatok meglétére,⁴ Czifra Mariann kutatása irányította a figyelmet erre a kéziratgyűttesre, és ő közölte nyomtatásban először azt a későbbi, 1819. november 4-i keltezésű teljes *Orthologus és Neologus* változatot is,⁵ amelyet Kazinczy az augusztusi keltezésű tanulmánya helyett szeretett volna megjelentetni, de a kéziratok cseréje végül nem történt meg. Azt, hogy mi a következménye annak, hogy a tudományos diskurzus csak a megjelent, korábbi teljes

* Köszönettel tartozom Debreczeni Attilának a cikk elkészítése során nyújtott szakmai támogatásáért.

¹ A továbbiakban az *Orthologus és Neologus* rövidített címváltozatot is használom.

² BALASSA József, *Bevezetés = Kazinczy és a nyelvújítás: Szemelvények prózai műveiből*, szerk. BALASSA József, Pozsony–Bp., Stampfel Károly, 1904, 3–6. – BÍRÓ Ferenc, *Az Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél*, Békekötés = Uő, *A legnagyobb pennaháború: Kazinczy Ferenc és a nyelvkérdés*, Bp., Argumentum, 2010, 637–651. – BÍRÓ Ferenc, *Orthológus és neológus nálunk és más nemzeteknél: Kazinczy tanulmányának helye a neológia rendszerében*, Széphalom: A Kazinczy Ferenc Társaság Évkönyve, (25)2015, 119–124. – CSETRI Lajos, *A nyelvújítási harcok időszaka = Uő, Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990, 59–103. – DÖMÖTÖR Adrienn, *A nyelvújítás = A magyar nyelv kézikönyve*, szerk. KIEFER Ferenc, Bp., Akadémiai, 2003, 103–115. – HORVÁTH János, *A nyelvi törekvések irodalmi kitisztulása: Kazinczy Ferenc = Uő, Tanulmányok*, I., Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 140–159. Különösen 150–155. – TOLCSVAI Nagy Gábor, *A különbözőség egysége: Kazinczy nyelvértelmezésének funkcionális alapjai*, Magyar Nyelv, 105(2009), 3. sz., 263–270. – TOLNAI Vilmos, *A nyelvújítás: A nyelvújítás elmélete és története*, Bp., MTA, 1929, 134–137. Stb.

³ KAZINCZY Ferenc, *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, *Tudományos Gyűjtemény*, 3(1819), 11. sz., 1–27.

⁴ GERGYE László, *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*, A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai / Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 21, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993, 61.

⁵ KAZINCZY Ferenc, *Az Orthologus és Neologus Tudományos Gyűjteményben megjelent változatának és továbbírt variánsának párhuzamos szövegkiadása = CZIFRA Mariann, Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*, Bp., Ráció, 2013, 205–272.

változaton alapult, hogy mi a két változat viszonya egymáshoz, és hogy mi a jelentősége a novemberi keltezésű változatnak, Czifra Mariann részletesen, több helyütt taglalja.⁶ A fennmaradt összes szövegforrás⁷ egymáshoz való viszonyának a vizsgálata, valamint a fogalmazványok egybeolvasása és összekapcsolása a levelezéssel azonban még nem történt meg. Jelen tanulmány az eddig (két) kiemelt jelentőségűvé vált teljes értekezésen túl az *Orthologus* és *Neologus* teljes kéziratgyűjtését alkotó, eddig említetlen és reflektálatlan szövegforrásainak ismeretében és tükrében átfogó igénnyel szándékozik feltárni az alakulástörténet fázisait a levelezéssel egybevetve: ezáltal részletesebben láttatva az 1819. augusztus 15-i keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában megjelent tanulmány előtti és az 1819. november 4-i változat utáni időszakot.

E munka kézenfekvő módon támaszkodik a kéziratok vizsgálatára, amelynek alapja a kéziratosság pluralitásában való gondolkodásmód. Cerquiglini filológiai elmélete, amely a kéziratosságot emeli kulcspozícióba,⁸ Kazinczy esetében is alkalmazható, hiszen a szerző alkotásmódja a folyamatos át- és újraírás, ennek elsődleges tulajdonsága pedig a variancia, ami a szöveg jelentésségének az alapja. Velejárója az összes szövegforrás szükségszerű variabilitása mellett a töredékesség, morzsalékoság, ám ezáltal a kéziratok az írás, alkotás folyamatának, a szövegformálódás feltárásának a lehetőségét nyújtják cserébe. Az *Orthologus* és *Neologus* feldolgozása során végzett filológiai munka evidensen irányult arra, hogy meghatározza több szempont figyelembevételével e szövegforrások viszonyát, megkonstruáljon egy olyan összefüggésrendszert, amely egy nagyobb egységet kontextualizál, és egyben befogadói olvasatot javasoljon az egyszerűsítés céljának teljes mértékű elkerülésével. Szükségszerűen kapcsolódik ennek kialakításához primer forrásként a szerzői levelezés, amely a szövegforrások viszonyrendszerének meghatározását direkt és indirekt módon is támogatja.

Jelen tanulmány a *Kazinczy Ferenc művei* kritikai kiadás sorozat még készülő nyelvészeti és irodalomtörténeti értekezéseket tartalmazó kötetének egyes fejezeteire támaszkodik, de nem azok mechanikus átvétele. A dolgozat újdonsága, hogy a szóban forgó kéziratok textológiai-filológiai elemzése révén az összes szövegforrás keletkezésének és egymáshoz való kapcsolódásának a meghatározásával a maga komplexitásában mutatja be az *Orthologus* és *Neologus* alakulástörténetét úgy, ahogy eddig még nem láthattuk, és egyben szakít azzal a korábbi gyakorlattal, amely a megjelent változat köré szerveződően szűkebb intervallumban láttatta a folyamatot. E filológiai megközelítésmód

⁶ CZIFRA, *Kazinczy Ferenc... i. m.* – CZIFRA Mariann, *A magyar nyelvújítás és Kazinczy második Orthologus és Neologusa*, Magyar Nyelv, 112(2016), 307–314.

⁷ *A szövegforrás, szövegváltozat* stb. textológiai kifejezéseket a Kazinczy Ferenc írásaiból készített/készülő kritikai kiadás kötetében alkalmazott terminusok értelmében használom. Erről lásd többek között: DEBRECZENI Attila, *Kritikai kiadás papíron és képernyőn = Textológia – filológia – értelmezés: Klasszikus magyar irodalom*, szerk. CZIFRA Mariann, SZILÁGYI Márton, Bibliotheca Studiorum Litterarium 55, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 30.

⁸ BERNARD CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete: A filológia kritikai története*, ford. KESZEG Anna = *Metafilológia 1.*, szerk. DÉRI Balázs, KELEMEN Pál, KRUPP József, TAMÁS Ábel, Bp., Ráció, 2011, 219–297. Lásd még: Helikon, (46)2000, 4. sz. – CZIFRA, *Kazinczy Ferenc... i. m.*, 59–64.

azt is jelenti, hogy jelen tanulmány nem vállalkozhat más szempontú elemzésre. Bár a szövegforrások megsokszorozódásával immár szükségessé válik az értelmezői kontextusoknak, tartalmi, fogalmi magyarázatoknak, elméleti, eszmetörténeti háttérnek, intertextuális átszövődések és más szövegalkotó folyamatok elemzésének az elvégzése vagy revideálása, mindezeknek azonban a választott keretrendszer és a terjedelem miatt más, további értekezések tárgyává kell válniuk. Az alakulástörténet filológiai tisztázásának a hiányában fogódzó nélkül marad az értelmező elemzés. Látnunk kell ugyanis, hogy a különféle értelmezői interpretációk szintjén is tükröződnie kell a szövegforrások szemantikai, textuális pluralitásának: a fogalmazványok átírásával, formálódásával több szempontból is újrakonstruálódik a szöveg, és az értelmezői munka nem tudja a szövegalakulásnak és -megsokszorozódásának ezt a jellegét figyelmen kívül hagyni vagy ezt a változást nem követni. De nem tudja ezt megtenni anélkül sem, hogy ne igazodna el a fogalmazványok létrejöttének szövevényes folyamatában.

Az *Orthologus* és *Neologus* változatait alkotó szövegforrások kéziratörténeti vonatkozásait, valamint e fogalmazványok bonyolult textológiai-filológiai összefüggésrendszerét komplexitása miatt jelen tanulmány nem tárgyalja, hiszen az külön, ettől eltérő módszertani megalapozottságú kidolgozást igényel. A fennmaradt kéziratgyűjteményes MTA KIK Kézirattár K631-es jelzet alatt található egybekötött kötete, amely a *Kazinczy Nyelvészeti tanulmányai* címet viseli, ezen kívül néhány ide tartozó szövegforrás azonban ma már más jelzet alatt található.

Toldy iratai alapján az *Orthologus* és *Neologus*szal kapcsolatban azt lehet megállapítani, hogy (1) amikor Jakab Elek a kéziratok rendezéséhez fogott, egy már eleve egységben tárolt, de töredékeket tartalmazó irathalmot próbált meg még összefüggőbbé rendezni, amelyekhez hozzátársított egyéb, az újításhoz kötődő szövegeket. A munka során római számokkal jelölte a különböző szövegdarabokat. Az *Orthologus* és *Neologus* szövegvariánsai közül a töredékesek tehát nem alkottak teljes szöveget, különben nem lett volna szükség sorszámozásra – egymás után rendezhetők lettek volna a töredékek és elegendő lett volna egy lapszám végigvitele. (2) Heinlein István tett még egy kísérletet az *Orthologus* és *Neologus* variációinak szövegbe rendezésére, és még több nyelvújítási tematikájú szöveget csoportosított a csomóhoz. A rendezése felrúgta Jakab Elek sorrendjét. (3) 1948 után bekötötték az anyagot, „Isten tudója ki által” alkotott rendben.⁹

Ha egykor létezett is eredeti kötetrend, az mára már nem rekonstruálható a többszöri átrendezések következtében, és az is bizonyos, hogy a ma elérhető egybekötött anyag rendje nem az eredeti állapotot tükrözi. A fennmaradt kéziratok alakulástörténeti fázisainak a meghatározása, a fogalmazványok szöveghatárainak a vizsgálata után az látszik, hogy nem is maradt fenn minden kézirat: még lappanghatnak valahol, vagy már korábban megsemmisülhettek. A teljes anyag rendezetlensége mellett erre utal, hogy több szövegforrás szó- vagy mondattöredékekkel kezdődik, illetve végződik.

⁹ CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 181. A kéziratok hagyaték történetét lásd: *Uo.*, 177–184.

A szövegtörzset alkotó, jelenlegi tudásunk szerinti 36 fogalmazvány több szempontból is csoportosítható. Egyfelől az alakulástörténet fázisai szerint különíthetjük el őket, másfelől azonban kidolgozottságuk tekintetében is eltéréseket mutatnak: találunk teljes értekezést, de nagyjából mégis inkább rövidebb terjedelmű töredékes fogalmazványokat, amelyek egyes részek ki- és újrადolgozásai. Hogy mindezek hogyan illeszkednek a szöveg alakulástörténetének a folyamatába, az az események tükrében látható.

Az 1819. augusztus 15-ig tartó időszak: az előtanulmányok készítése és az értekezés első változatának a megjelenése

Engem most foglal el az a gondolat, hogy a Tud. Gyűjt. számára egy Értekezést (völebam dicere *Aufsatz* et non *Abhandlung*) dolgozzak a Recenziók és Tollcsaták felől; már hozzá fogtam, s hosszú nem lesz, és még is sokszor elvettem már a mi kész volt; félek azoktól a kik a Recenziókat és Tollcsatát éppen úgy nem tűrik, a hogy azokat én szeretem, mert meg vagyok győzve az eránt, hogy Nyelvünk és Literatúránk előmenetelére semmi sem használhat annyit.¹⁰

Kazinczy már 1818 kora tavaszán utal arra, hogy egy készülő értekezés munkálataival foglalkozik a *Tudományos Gyűjtemény* számára a recenziók ügye és a literátori konfliktusok témájában, bár konkrét szövegforráshoz ezt a híradást még nem tudjuk kapcsolni. Nem sokkal később, 1818. május 18-i levelében Fejér György arról számol be neki, hogy egy recenziókról szóló névtelen írás érkezett a szerkesztőségbe, amely a *Tudományos Gyűjtemény* következő, 6. számában jelenik majd meg.¹¹ Ez tehát Füredi Vida *A Recenziókról* című tanulmányára való, még a megjelenés előtti utalás. Ezekben a napokban Kazinczy azonban még N. recenziójára adott válaszára fókuszál. Ismeretes, hogy N. Kazinczynak a *Szép Literatura* című munkájáról írt éles hangú kritikát a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. évi 4. számában.¹² 1818. május 27-én Kazinczy elkészül a válasszal, és elküldi az *Anticriticát* a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségébe. 1818. június 8-án értesíti Fejér Györgyöt, hogy a júniusi számba szánt tanulmányát visszavonja, és újírását tervezi.¹³ 1818. június közepén már az új

¹⁰ Kazinczy Ferenc *levelezése*, kiad. (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő és mások, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt., Bp.–Debrecen, 1890–2013, 23: 262. [A továbbiakban: KazLev + kötetszám].

¹¹ „A Recenziókról szóló darabot, a jövő VI. kötetben egy névtelen Tudósunk küldötte bé; annak olvasására előre figyelmetessé teszem Uraságodat. Az illy fontos vetélkedések előbb utóbb haszonra fognak fordúlni” (KazLev XVI, 37).

¹² N, *Kazinczy Ferencz Munkái. Szép Literatura. Pesten, Trattner János Tamásnál 1814–1816*, Tudományos Gyűjtemény, 2(1818), 4. sz., 96–115.

¹³ „Anticriticám eddig kezében vagon Fő Tisztelendő Úrnak. Az vala kérésem ez eránt, hogy ha nem lehetetlen, a Júniusi Kötetben vétessék-fel. E kérésemet most vissza vonom. [...] Ma indul a Posta, s az új Anticriticám addig el nem készülhet. Méltóztassék tehát megelégedni addig, míg az Anticriticát

változaton dolgozik, amelyet az ellenfeleivel való csatározások lezárásának tekint.¹⁴ Ez utóbbi fontos momentum az alakulástörténetben, és összességében a válaszadás kontinuumában nyer értelmet, hogy mi is az *Anticritica* szerepe ebben a folyamatban. Ahogy Fejér korábban utalt rá, a *Tudományos Gyűjtemény* 1818. évi 6. számában valóban megjelenik Füredi Vida írása *A' Recenziókról* címmel.¹⁵ Ekkor még N. és Füredi Vida közös ellenfélként tűnik fel Kazinczy számára, és innentől az álnevek mögött rejtőző személyek azonosításának a kísérlete hosszú időn át vissza-visszatér. Hasonló mondható el a két *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent írás egyes tételeinek a megcáfolásáról és az ellene irányuló tudománypolitikai szervezkedésről alkotott elképzeléséről is, amelynek egyik kulcsponja a feltételezett nyelvi egység megtervezése. 1818. július elején N. és Füredi Vida írásaira reagálva az *Anticritica* még megfelelő válaszadásnak tűnik, de már felsejlik egy jövőbeni írásmű készítésének a terve is.¹⁶ 1818 őszétől már az utóbbira irányuló törekvés válik hangsúlyossá, és egyre határozottabb célként jelenik meg, míg a már elkészült *Anticritica* jelentősége mint lehetséges válaszreakció egyre inkább elhalványul.

1818. október végétől kezdve leveleiben a feltételezett dunántúli támadás vélelme mellett a válaszadás már egyértelműen Füredi Vida írására fókuszálódik, összekötve a neológia melletti kiállással, és egyre többet enged láttatni a tervezett írásműből. A jövő idő körvonalazódó tematikus tervvé konkretizálódik: ezek az *Orthologus* és *Neologushoz* kapcsolódó szövegforrások írásának a kezdetéről szóló első, egyértelmű híradások, amelyek a filológiai készülődésre, az anyaggyűjtésre, tematikai tervezésre utalnak. A tervezett írásmű műfajára is utalást tesz a *Dédácsi Reggelek* megjelöléssel – jóllehet a tervezés, anyaggyűjtés és az idő előrehaladtával a tervezett műfaji kategória is többször változik. Ekkor még egy olyasfajta írás terve formálódhatott Kazinczy számára, amelynek jellegét korábban (1817-ben) már megtervezte, és amelynek műfaji mintája Gellius *Attikai éjszakák* című műve:¹⁷

a' jövő postán elküldhetem, e' jelentésemmel, melyet azon kéresemmel rekesztek-be, hogy a' Redactio kezében lévő Anticriticám sajtó alá ne adassék" (KazLev XXIII, 264).

¹⁴ „Anticriticámot revocálám, az az megírák, hogy ki ne nyomtassák. Ujat dolgozok most. Ugy akarok szólani, hogy ne legyen kénytelen többé" (KazLev XVI, 82). Nem tudjuk, hogy az eredeti változat jelent meg, vagy változtatott a szövegen. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819. negyedik számában egy 1818. május 27-i keltezésű értekezés olvasható.

¹⁵ FÜREDI Vida, *A' Recenziókról*, *Tudományos Gyűjtemény*, 2(1818), 6. sz., 3–32.

¹⁶ „N. úr és Füredi Vida (ez a név költött név – N. a' Téli Plebánus Horvát Endre, Füredi Vida pedig Győr Vármegyei Fő Notárius Takács József, egykor Festetics Györgynek házában Nevelő) nekem elég dolgot adtak, de inkább abban hogy ne mondjam-el mind a' mit lehet, mint abban hogy mit mondjak" (KazLev XVI, 93). „Füredi Vida (Téli Takács József) ugyan haragszik ám. Én a' legnagyobb szerénységgel fogok neki és N. Urnak (a' Téli Plebánusnak Horvát Endrének) felelni" (KazLev XVI, 104). „Azolta megérkezett a' T. Gy. VI. Kötete. Abban is sok van a' mi a' IX. Kötet Recenziójához való. Együtt megyen tehát Anticriticám a' kettőre" (KazLev XVI, 105).

¹⁷ „Erdélyi Leveleim mellé egy rövid Munka lesz téve illy czím alatt: DÉDÁCSI ESTVÉK. Ímé ez a' Praefatio eleje: [...] Itt osztán azt mondom, hogy Te kényszerítél, mondanám-el, a' mit Ráday 's más Írók felől tudok, adnám-elő gondolkozásomat a' Nyelv eránt, etc. etc. 's midőn nem tudám, mely formát

De legfőbb dologom az, hogy Barótit, Rájnist, Révait, Verseghyt, Ányost, Virágot végig olvasom, 's Philologiai jegyzéseket csinállok, hogy a' Dédácsi Reggelek elkészülhessenek. Az lesz Antirecensióm, az lesz Anti Füredi Vidám. Elmondom, melly igazságtalanúl hányá Révai (az én kedvesem) és Rájnis Barótinak szemére a' Magyar Nyelv rontását, 's megteszem a' következtetést, bátran, de azon tisztelettel, a' mellyel magamnak és Olvasóimnak tartozom. Mocskolódni, szurkálni nem fogok; azt nem tevék a' Himfy, Pápay, Beregszászi és Sípos, 's a' Pápai Catechismusa Recensióikban is.¹⁸

1818. november közepén hangneme már harcosabb színezetű,¹⁹ és nem Füredi Vidának akar válaszolni – mint ahogy Somogyinak sem tette, ezzel a *Mondolathoz* kapcsolva a Füredi-féle értekezést –, hanem újfent N.-nek. A neki adott feleletként azonban nem elégszik meg az *Anticriticával*, hanem egy új, nagyobb terjedelmű, könyvszerű írásművel készül. Megnyilatkozásai immár egyre konkrétan ellenségképet formálnak (Kisfaludyra és körére utalva), amelyből kiemelkedik Verseghy Ferenc az *Analyticae institutionum...* című grammatikájával.²⁰ Velük szemben Teleki Józsefhez rokon szemlélete, gondolkodásmódja révén teljesen más viszony fűzi, nem mellékesen az utóbbinak egyre növekvő társadalmi befolyása Kazinczy számára is jelentőséggel bír. Ekkorra már a könyvnyi terjedelműnek tervezett értekezése mellé azt a fordítását is csatolná, amelynek a munkálatairól még 1817. január 25-én számolt be Döbrentei Gábornak (és amelyet később *Anti Adelungnak* nevez):²¹ „Fogom e venni Erd. Leveleimmel a' Catilináriákat 's a' Wielandból dolgozott Philol. Értekezést? Bár vehessem; mert az utóbbikat azon Könyv-nagyságú feleletemhez fogom ragasztani, mellyet Recensensemnek adok minden epe, minden szabdalkozás, minden karczolás nélkül.”²²

Az 1818 őszen keletkezett levelek tehát arról tanúskodnak, hogy egy tervbe vett munka előkészülete zajlik.²³ Ennek a tevékenységnek a lenyomata a kéziratgyűttesből az 1818 december előtt keletkezett, előtanulmánynak tekinthető *Van e hatalma az írónak a' nyelv körül? és meddig terjed az?* című fogalmazvány (K631, 111r–114v.), amely

válasszak, mert egész Grammaticát 's Lexicont írni, sem kedvem, sem időm, sem tehetségem nincs, 's Gyulai adá a' tanácsot, hogy kövessem Gelliust, a' ki *Atticai éjeket* adott. 'S így levenek a' *Dédácsi estvék*” (KazLev XXIV, 204–206).

¹⁸ KazLev XVI, 208–209.

¹⁹ A harci retorikáról a nyelvújítás kapcsán lásd: CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 50–57.

²⁰ Lásd: KazLev XVI, 228–230, 236.

²¹ „[...] melléjek tevék vala azon kis Perlő-írást is, melyet Wieland (Supplem. VI. Band) írt Adelung ellen, és a' melly oly formán nyithatná-meg szemeket a' mi Puristáinknak, mint a' mit te mondál nekik a' Muz. Vdik Kötete első íveiben” (KazLev XVI, 35 – KazLev XVI, 255). Wieland Adelung elleni írását lefordította, de a kiadás végül csak 1825-ben valósul meg: KAZINCZY Ferenc, *Wieland Adelung elleni írását: Mi a' Tiszta Németség?* (Wielands Werke. Supplem. VI. Band.) – *Tükörül azoknak, kik nyelvrontást emlegetnek, 's ezt kérdezzetik: Mi a' Tiszta Magyarság? – 's intésül a' szere felett merészneknek*, Felső Magyar Országai Minerva, 1(1825), 3. negyed, 7. füzet, 268–286.

²² Lásd még: KazLev XVI, 232.

²³ KazLev XVI, 136–138, 200–201, 204, 208–209.

számos helyen párbeszédbe lép és reflektál az N. tanulmányában írottakkal, és amelyhez Kazinczy szövegszerűen is felhasználja korábbi, Sipos József és Beregszászi Nagy Pál munkáiról 1817-ben írt recenzióját.²⁴

1818 december elején Somosy Jánostól válasz érkezik vélhetően korábbi érdeklődésére a *concordia discors*²⁵ formulával kapcsolatban, és egyre több konkrétum is kirajzolódik: a Dessewffy Józsefnek 1818. december 7-én írt levél egy újabb írásműről, *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről, mostani koráról, szükségéről* című értekezés befejező szakaszáról ad hírt:²⁶ „Én vége felé vagyok valaha Philologiai Munkámnak, mellynek ime címje is, Mottója is: A' Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségéről. Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORS.”²⁷

A levél tehát közli a tanulmány címét és a mottóját, ugyanakkor *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című értekezés fennmaradt, befejezetlen tanulmányrésze (M. Nyelvtud. 4r.43, 37–68) a „Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORS” kifejezést nem tartalmazza, azt majd az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* augusztusi és novemberi változata helyezi kulcspozícióba. A levél a címen és a mottón kívül az említett tanulmány tartalmi elemeit is felvillantja, amelyek a támpontok megadása mellett bizonytalanságot is rejtenek. Ennek a legfőbb oka az, hogy egyfelől nem biztos, hogy a szóban forgó tanulmány valaha is elkészült teljesen, és ha elkészült is, olyan módon fogalmazódott meg, ahogyan az a levelezésben olvasható, másfelől az utókorra már így is csak egy töredékes fogalmazványrészlet maradt, amely egy elválasztott szó előtagjával ér véget, tehát feltehetően elveszhettek vagy megsemmisülhettek a fogalmazvány további oldalai. Toldy Ferenc 1855 tavaszán Bánfalván tett látogatásakor már a mai állapotot dokumentálta. Toldy szerint a tanulmány befejezett lehetett, csak a vége elveszett, majd később az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* lépett a helyébe.²⁸ A tanulmány végére tervezett, a Dessewffynek írt levélben előrevetített példaszövegeket összehasonlító részről tehát nincs tudomásunk. Ugyanakkor a nyelv változásának, az újító, úttörő, változtatni merő írók példáinak az emlegetése átszövi a fogalmazványt, így logikusnak hat, ha a tervezett példaelemzések (Haller, Cicero, Virgíl) tervezett módon erre világítanak rá (az említett példák ilyen formában a többi fennmaradt szövegforrásban sem találhatók meg). Nem sokkal később, 1818. december 12-én, Kazinczy Dessewffy Józsefnek

²⁴ N, i. m. – KAZINCZY Ferencz, 1/ *Dissertatio Philologica de Vocabulorum derivatione ac formatione in Lingva Magyarica. Scripsit Paulus Nagy de Beregszász. [...] Pestini, typis Trattneri. 1805. 8. — XV és 263 lapra. 2/ Ó és Új Magyar, vagy rövid Értekezés, miképen kelljen az Ó Magyarsággal az Újat egyyesíteni; [...] Pesten, Trattnernél, 1816. 8.–96 lapra, Tudományos Gyűjtemény, 1(1817), 12. sz., 87–105.*

²⁵ „quid velit et possit rerum concordia discors” – Horatius, I. könyv, 12. episztola 19. sora – „s ily ellentétek közt mégis hogy lehet összhang?” (Bede Anna fordítása).

²⁶ KazLev XVI, 243–244.

²⁷ KazLev XVI, 246.

²⁸ MTA Kézirattár [a továbbiakban: MTA KIK], RUI, 4r. 15. 21.

elküldi vélhetően a december 7-i levélben említett tanulmány egy részét, amely sajnos nem maradt fenn, majd Szabó Jánosnak írt december 17-i levelében újabb, tartalmi elemeket is tárgyaló részletekre tesz utalást.²⁹ E decemberi leveleket azonban másként kontextualizálja Váczy János. Ő a Dessewffy Józsefnek 1818. december 12-én írt levél alapján, visszaulva a december 7-ire, úgy véli, hogy az említett tanulmány minden valószínűség szerint az *Orthologus és Neologus* nálunk és más nemzeteknél című értekezés.³⁰ Bíró Ferenc ugyanakkor úgy értelmezi, hogy ez a befejezés előtt álló munka még nem lehetett a következő év augusztusában elkészült és novemberben megjelent dolgozat.³¹ A december 7-i levélben szerinte még nem az ortológiáról és a neológiáról van szó, hanem Verseghy és Révai eltérő felfogásáról, amely az adott időszakban Révai grammatikai öröksége szempontjából kedvezőtlen, és Kazinczy időt kér, hogy mindkét fél egyenlő esélyt kaphasson. A *concordia discors* fogalom változatlan formában maradt, de más tartalmat nyert 1818 decembere és augusztusa között az események alakulása révén – érvel Bíró. Czifra Mariann monográfiájában arra a megállapításra jutott, hogy e levelek ellentmondásosnak ható nyilatkozatai alapján nem egyértelmű, mivel tervezett felelni Kazinczy az őt ért támadásokra. A december 7-i levél kontextualizálását illetően úgy véli, hogy Kazinczy akár az *Orthologus és Neologus*-ra, akár *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című dolgozatra is utalhatott, mindenesetre az *Orthologus és Neologus*-hoz tematikusan kötődő dolgozat valamilyen formában kész volt 1818 végén.³² A szövegforrások és a levelek egyes szöveghelyeinek vizsgálata alapján úgy vélem, hogy ezekben a napokban még *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című értekezés készülteiről lehetett szó. Az 1818. december 7-i levél közli a címet: „A' Magyar Nyelvről, annak természetéről, mostani koráról, szükségéről”. A szövegforrás konkrét utalásai a keletkezésre nézvést ugyan szűkebb és tágabb intervallumban több lehetőséget is adnak, de a szóban forgó időszakot egyértelműen kijelölik. A tematikus elemeket felvillantó, Szabó Jánosnak írt december 17-i levelében felvetett témák egy része fellelhető *A' Magyar Nyelvről, annak természetéről...* című értekezésben, ahogyan a levél egyes elemei szövegszerű kapcsolatba hozhatók az *Orthologus és Neologus* augusztusi változata és más, később keletkezett fogalmazványokkal is (például: K631, 75r–84v.), ebből tehát még nem tudunk a keletkezésre nézve következtetéseket levonni. Árulkodó viszont az 1818. december 12-i levélben megfogalmazott egyik gondolatsor: „Mi tehát a' mi nem szabad? Az, a' mi a' közönséges nyelvek ideálja által nem *kívántatik*, a' mit a' Magyar Nyelv *geniusa tilt*, és a' mit a' *Classicusok'* (a' *Görögöké 's Rómaiaké 's a' Francziáké 's Németeké*) oskolájában gyakorlott *Ízlés* mint tarkát, darabost *megvet*.”³³ Ezek a frázisok majd több *Orthologus és Neologus* szövegváltozatban (köztük már az augusztusiban is)

²⁹ Lásd részletesen: KazLev XVI, 257–259.

³⁰ KazLev XVI, 590.

³¹ BÍRÓ, *A legnagyobb pennaháború...*, i. m., 638–639.

³² CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 36–37.

³³ KazLev XVI, 258.

visszacsengenek. Látnunk kell ugyanis, hogy ekkor még a *Szükségről* nincs szó az Ízlés mellett, az majd csak az augusztusi változatban (és a későbbi szövegekben) jelenik meg, amikor ugyanezt a formulát fejti ki különböző változatokban: „És mi szabad az Írónak ezen Iskola’ értelme szerint? A’ fenntebb nemben mind az, A’ MIT A’ MINDEN NYELVEK’ IDEÁLJA MEGKÍVÁN, A’ MAGYAR NYELV’ TERMÉSZETE (örök szokása ’s törvénye) VILÁGOSAN NEM TILT, A’ RÉGI ÉS ÚJABB CLASSICUSOK ÁLTAL NEVELT ÍZLÉS MÉG JAVASOL IS, ’S A’ SZÜKSÉG MÚLHATATLANÚL PARANCSOL” (1819. augusztusi változat). „És mi szabad ezen Iskola’ értelmében az Írónak: Mind az, a’ mit Erő és Szépség ajánl, a’ minden Nyelvek’ ideálja megkíván, a’ Magyar Nyelv’ természete (örök szokása ’s törvénye) világosan nem tilt, a’ régibb és újabb Classicusok’ által nevelt Ízlés még javasol is, ’s a’ Szükség múlhatatlanúl parancsol” (1819. novemberi változat). „S mi mind azt szabadosnak tartjuk, a’ mit a’ Minden Nyelvek’ Ideálja megkíván, a’ Magyar Nyelv’ természete (nem változó szokása, hanem örök és semmi esetben meg nem szegett törvénye világosan nem tilt, a’ minden Nemzetek’ classicus Írójknak férjfiás gondú tanulása által nevelt Izlés javasol is, ’s a’ Szükség múlhatatlanúl parancsol” (1819. november körül? K631, 75r–84v). Az *Orthologus és Neologus* eme gondolatát ugyancsak idézi Kazinczy gróf Desseffy Józsefnek írt, 1819. szeptember 13-i levelében, 1818 végén azonban még az augusztusi *Orthologus és Neologus*ban és a későbbi változatokban megfogalmazottakhoz képest egy más, korábbi stációjú gondolatmenetet fejti ki, és ez független attól a tényről is, hogy *A’ MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című értekezés fennmaradt töredékében ez a szóban forgó részlet nem olvasható. Az *Orthologus és Neologus* augusztusi datálású értekezésnek egyik kezdeti szöveghelye az 1819. március 6. utáni időszakra utal, ezáltal erősítve a dolgozat későbbi készülését feltételezését: „Békájiban egy tiszteletünket megkívánható nem poetai Karra lötte-el vakmerő nyilait [...]”³⁴ Kazinczy itt *A’ Békák* című verse kapcsán az őt ért vádra utal értekezésében, de azt is tudjuk, hogy erről 1819. március 6-án értesül: „Tegnap vevém egy nemes lelkű Papnak levelét, hogy a’ brekeke a’ Kánonokok Chórusára van írva. Én azt sem tudtam, hogy a’ Kánonokok tartanak chórust, ’s Kánonokokkal soha sem volt bajom [...]”³⁵ Az tűnik tehát valószínűbbnek, hogy 1818 végén még nem az *Orthologus és Neologus* augusztusra elkészülő változatán dolgozik.

Kazinczy ebben az időszakban híradásait különösen körültekintően fogalmazza meg, és ennek nyoma van a készülő szövegforrásokról szóló tudósításokban is. Feltételezi, hogy a címzettekén kívül más olvasói is vannak küldeményeinek. Tudomására jut, hogy leveleit feltörik, illetékteleneknek továbbítják, a benne foglaltakkal visszaélnak. 1819. január 2-án Rummy Károly Györgynek azt írja, hogy már többszöri alkalommal dolgozza át a munkáját, de címet nem említ.³⁶ Február 16-án Kis Jánost már arról értesíti, hogy

³⁴ KAZINCZY, *Orthologus és Neologus...*, i. m., 5.

³⁵ KazLev XVI, 318.

³⁶ KazLev XVI, 268.

„A' Neologismus Apológiáját, mely félig kész, kézírásban fogod olvasni. Az hosszabb, mint hogy a' Tud. Gyűjt.-be bémeheessen”.³⁷ Helmečzy Mihálynak 1819. február 17-én ezt írja: „A' mit Dayka s Báróczi előtt s az Ó és Új Magyar s Dr. B[eregszászi] Dissert. Recensiojában a' Neologismus védelmére mondtam, újra mondom-el jobb renddel és jobban elgondolva.”³⁸ 1819 márciusában tovább dolgozik a „neologizmus apológiáján”. Füredi Vida írása miatt egyre inkább úgy véli, hogy a neológia védelmében pontosabban kell kifejtenie, amit már korábban Dayka és Báróczy életrajzában elmondott, és amelyet utolsónak szán, de a körülmények minduntalan arra készítik, hogy terveit megváltoztassa. Döbrentei Gábornak 1819. március 7-én beszámol arról, hogy „[a]zolta a' Neologismus apológiáját dolgozgatam, de az a' bizonytalanság, a' melyben vagyok azok eránt a' mik velem történnek, mindég megváltoztatja a' Munka plánumát.”³⁹ Majd gróf Gyulay Lajosnak március 16-án az alábbiakat írja: „Nem sokára visszavonják a mit most adnak, mert most készítem a Neologismusnak egy Apológiáját, mely osztán utolsó is lesz.”⁴⁰ Ez idő tájt az elméleti készülődést és a folyamatos szövegformálást nem lehet kétségbe vonni, és nem tudni biztosan, hogy konkrétan melyik fogalmazványról szól egy-egy adott híradás. Minél inkább haladunk előre az időben, annál inkább valószínűsíthető az *Orthologus* és *Neologus*; *nálunk és más Nemzeteknél* augusztusi változatának a készüléséhez való közeledés és *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről, mostani koráról, szükségeiről* című értekezéstől való eltávolodás.

Állandó tényezőnek tekinthető a válaszadásra vagy akár csak valamiféle megnyilatkozásra irányuló törekvés mint tevékenység, ennek megnyilvánulási módjai azonban folyamatosan formálódnak. Ebből adódik, hogy az egymástól eltérő, úgynevezett kapcsolódó szövegforrások létrejötte ennek az alkotási folyamatnak a lenyomata. Ezt az időszakot a készülődés jellemzi, és az ekkor íródott fogalmazványok még az előtanulmányok körét alkotják. A *Van e hatalma az írónak a' nyelv körül? és meddig terjed az?* és *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* című fogalmazvány tematikai szempontból sok szálon kötődik a későbbi *Orthologus* és *Neologus* változataihoz, meg-szövegezésében egyes szöveghelyeket illetően azonban csak az utóbbi szövegforrással mutat kapcsolatokat. Az előtanulmányok csoportjába tartozik az említetteken kívül négy további rövidebb töredék, amelyek egymásnak szoros szövegváltozatai. Közülük az egyik 1819 februárjában íródott, tartalmi elemeit tekintve kapcsolatba hozható *A' MAGYAR NYELVRŐL; annak természetéről...* és az *Orthologus* és *Neologus* egyes változataival. Itt írja le először Füredi Vida nevét. Ezen kívül a későbbi mottóvá emelt, itt még magyarul megfogalmazott gondolatot is tartalmazza (*concordia discors*): „'S melly Egységet! Nem azt a' mellyel a' Természet fenntartja s tenyészeti a' maga

³⁷ KazLev XVI, 300.

³⁸ KazLev XVI, 302.

³⁹ KazLev XVI, 318.

⁴⁰ KazLev XVI, 329.

munkáját a Külömbözés Egységét, hanem a Külömbözést nem esmerő Egységet.⁴¹ Ennek a kisebb csoportnak egyes szöveghelyei szoros tartalmi kapcsolatot mutatnak az *Orthologus* és *Neologus* augusztusi és novemberi változatával is.

1819 májusában Kazinczy többeknek beszámol arról, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 4. számában megjelent *Anticriticája*, és elégedettségének ad hangot. Füredi Vida személyét ezúttal kizárólag Verseghyhez köti. A korábbiakkal szemben már kifejezetten harciasabb hangnemet képvisel a megtámadott, vádolt fél nevében. Az ellenfelek csoportjának a meghatározása egyre konkrétábbá válik: Verseghy Ferenc, Kultsár István, Czinke Ferenc, Pázmándi Horváth Endre, Takács József és Kisfaludy Sándor személyében. Az ellene elkövetett sérelmek alapján tematizálja őket, és a felekezeti ellentéteket is beemeli a polarizáltság érzékeltetésére, még ha nem is olyan evidens módon alkalmazza, mint Verseghy. Az *Anticritica* kései megjelenését egyfajta elégtételként értékeli Kazinczy az őt ért támadásokkal szemben, és látszólag megfelelő reakcióként tekint rá Füredi Vida ellenében, jóllehet ekkor már az új szövegeken dolgozik.⁴² Mindenesetre ekkor és a következő hónapban is a Füredi Vida-konfliktus részletes felvázolása és életben tartása a meghatározó. A válaszadás lebegtetésszerű, tervezetten rövid és higgadt hangvételű. 1819. július elején eljut hozzá Thaisz András Jolsvai Bandi álnéven írt tanulmánya, amely a *Tudományos Gyűjtemény* 1819-es 5. számában jelent meg *Külömböző Vélekedés a' Recenziókról*. Mint felelet a' *Tud. Gyűjt. 1818. eszt. IV. és VI. Köteteire* címmel – az ő válasza azonban még hátravan. Verseghyt továbbra is lejegyzőnek, de nem érdemi szerzőnek tartja a Füredi-tanulmány kapcsán, és az *Orthologus* és *Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* értekezésről ad hírt:

Jolsvai Bandi neve alatt Thaisz[!] András Úr dorgálá meg Füredi Vidát. Ez a' név (F. V.) Verseghit jelenti, 's az Értekezés a' Verseghy kezével írva adatott-be a' T[udományos] Gy[űjtemény] Kiadójinak, de azt nem V. F. dolgozta. Vessd össze a' Maniert a' Magyar Minerva első Kötetével, 's meglátod, hogy ezt az Értekezést is az írta. Erővel egy hitre akarnak bennünket venni. Az én feleletem most indul. Örülnék ha veled közölhetném.⁴³

1819. július közepén a korábbi tervezettség nyomai, a jövő idejű megfogalmazások egyértelműen jelen időre váltanak. Kazinczy megadja az *Orthologus* és *Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* mottóját (amelyről 1818 végén informálódik), és ekkor ismerteti először az értekezése fő téziseit. Innentől azonban egyre több tematikai és szövegszerű részletet tár fel belőle:⁴⁴

⁴¹ [Előtanulmány 1] MTA KIK, K631, 98a.

⁴² „Eddig olvasád az Aprilisi Kötetben Anticritikámat. Ugyan mit mondanak majd arra? Használ e az valamit, vagy semmit sem? Bizonyosan használ. Elpirúlnak éretlenségekért, 's látni fogják, hogy nyilatkat csak addig lövöldözhetik, míg bátor ember mutatja-ki kajánságokat” (KazLev XVI, 374). Lásd még: KazLev XVI, 375, 377–379, 382–383.

⁴³ KazLev XVI, 431.

⁴⁴ KazLev XVI, 461, 466, 496–497, 504–505.

Füredi Vidának Érkezését egy Anonymus derekasan megkefélté a Júniusi Kötetben. Mint Márton István Úr örvende, hogy bennem ügyének pártfogójára talált, úgy örültem én, hogy a' zavart fejű, szívű, 's előadású ember megkeféltetett. De még hátra vagyok magam én, a' kit ő irigységgel etc. etc. vádol, és azzal a' kevélységgel, hogy magamat a' Németek előtt egyetlen egy classicus Magyar Írónak hirdettem 's hirdettettem. Ezen gyalázatos és hazug vádjait az evidentiáig megbizonyítom, 's kimondom, hogy személyes bántásaikra ez lesz utolsó feleletem; ezután mondhatják a' mit tetszik. Ezen kívül felelek azon kérdéseire is, hogy úgy gyarapították é más Nemzetbeli Írók a' magok Nyelveket mint mi? való ez az, hogy a' Nyelv a' más' birtoka? és hogy a' járt út a' legigazabb út? 's elő adom mit csinált a' Görög, a' Római Író, az élő Nemzeteké, 's kivált a' Német.

Értekezésem mottója ez: Quid velit et possit linguae CONCORDIA DISCORDS. Mert nékik nem a' Külömbiségek Egysége kell, a' mi a' Természetben mindent tenyész és fenn-tart, hanem az Egység' Egysége, a' mi mindent elakasztana, ha ens rationis nem volna.⁴⁵

Kéziratos szövegforrás erről a változatról nem maradt fenn, a megjelent példány alapján tudjuk, hogy 1819. augusztus 15-i keltezésű az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* első teljes változata, és Kazinczy 1819. augusztus 27-én Teleki Lászlónak küldi el azzal, hogy fia, Teleki József révén juttassák el a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztőségébe.⁴⁶

1819. szeptember és november között: a második változat és a hozzá tartozó fogalmazványok

1819. szeptember vége váratlan fordulatot hoz. 1819. szeptember 28-án Kazinczy Teleki Lászlóhoz írott levelében visszavonja a *Tudományos Gyűjteményhez* már beküldött kéziratának kiadását azzal, hogy helyette új változatot készít.⁴⁷ Telekit arra kéri, hogy Thaisz András, a Teleki család jogtanácsosa adja át a levelét Trattnernek. Teleki László és Thaisz András (utóbbi a *Tudományos Gyűjtemény*nél betöltött pozíciója révén) közvetítő szerepe megkérdőjelezhetetlen hátországot jelent a Trattnerrel való egyeztetésben. Kazinczy október közepére tervezi az új változat elkészítését:

Alázatosan kérem a' Mélt. Grófot, ne végye megbántásnak, ha arra kérem, hogy az ide zárt levelke Thaisz Úr által juttassék Trattnernek kezéhez.

⁴⁵ KazLev XVI, 455.

⁴⁶ „A' Mélt. Gróf' vélekedései a' Magyar Nyelv boldogítása 's gyarapodásának szerei felől az enyéimekkel nem egyeznek: de a' Mélt. Gróf az a' nemes lelkű férjfiú, a' ki tulajdon fíjának sem parancsolja, hogy gondolatit az atyai tisztelet' miatt feláldozza. Én a' Mélt. Grófot nem ellenkezömnek óhajtom, hanem Bírámnak. Imhol vagyont tehát egy Értekezésem a' Tudom. Gyűjtemény' számára; méltóztassa azt meg tekintésére a' Mélt. Gróf, 's adja-által, esedezem alázatosan, nagylelkű kedves fíjának, ki reménylem, nem bántatik-meg azon kérésém által, hogy onnan mehessen a' Trattner' kezébe” (KazLev XXII, 355–356).

⁴⁷ A keletkezéstörténet ezen időszakát tárgyalja: CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 35–42.

[A Trattnernek szóló, mellékelt levél így hangzik:]
Bizodalmas Drága Jó Uram, érdemes barátom!

A' Kassai postaszekér által fogja venni az Úr Octóbernek közepe táján azon Értekezésemnek újabb dolgozását, mellyet minap *Orthologus és Neologus; nálunk és más nemzeteknél*, cím alatt küldöttem az Úr' kezéhez. Kérem tehát az Urat bizodalommal, méltóztassék ez eránt jelentést tenni a' Tud. Gyűjt. tisztelt kiadójinál, hogy a' beküldött munka ki ne adassék. Sőt kérem az Úrat, cselekedje, hogy a' beküldött Értekezést visszakaphassam.⁴⁸

November folyamán kiderül azonban, hogy az értekezések cseréje nem történt meg. Maga Teleki József tudatja Kazinczyval, hogy a *Tudományos Gyűjtemény* 11. számában megjelenik az augusztusi datálású, korábban küldött változat.⁴⁹ 1819. november 4-i keltezéssel azonban az értekezés újabb szövegváltozata (*Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél*, K631, 34r–55v.) már elkészült, amelyre Kazinczy (újfént) egyfajta lezárásként tekint. Azért készített új változatot, mert az elsővel nem volt megelégedve, a korábbi változatban nem tudta megfelelő módon kifejtteni mondanivalóját:

Épen ez órában végzém-el egy 48 lapnyi Értekezésemet a' Tud. Gyűjt. számára, mellyen sok holnapok olta dolgozom, 's legelső dolgom az, hogy Neked válaszoljak. [...] Pesten una salvificát predikálnak a' Nyelv' dolgában, 's ámbár a' dolog előttem titkoltatik, és hogy ne motszanhassak, Nabugodonozorrá csinála Füredi Vida (Verseghy Ferencz), látom még is, hova akar kiütni a' dolog. Most tehát illő volt kimagyaráznom magamat, 's úgy kimagyaráznom, hogy ezután szólanom szükség ne legyen. Verseghy 's társai nem álmodták-meg, hogy valaki az ő rettenetes vádjaira olly maga elszánásával felelhessen. Azonban itt is megtörténhetik hogy az igaz embert megbuktatja a' sokaság és hatalom.⁵⁰

En utolsó pihenésemmel szűnök meg verselgetni 's az Orthologusokkal veszekedni. Ezen utolsóbb dühömnek a' Tud. Gyűjt. sokára ismét adja egy bizonyosságát, 's talán ezután békét hagynak a' Nyelvrontóknak.⁵¹

1819. november közepén az *Orthologus és Neologus* újabb változata még nála van, és a tervezett megjelentetés előtt Kis János véleményére kíváncsi, akivel kisebb részletet oszt meg a munkájából. Ennek az újabb változatnak a megjelentetése egyértelmű célként fogalmazódik meg számára: ha a *Tudományos Gyűjtemény* nem közli az új értekezést, akkor saját kiadás készítését tervezi. Ezt a változatot már kellő kifejtettségűnek tartja, és a kiadandó változat németre fordításában Rummy Károly György segítségét kéri.⁵² Nem maradt fenn levél arra nézvést, hogy az *Orthologus és Neologus* november 4-i

⁴⁸ KazLev XXII, 357–358.

⁴⁹ „Hogy a Tettes Úr szép és lelkes Értekezéseinek dolgában mennyibe jártam el, megbizonyíthatja a Tudományos Gyűjt. idei XIdik kötete” (KazLev XVI, 522).

⁵⁰ KazLev XVI, 523.

⁵¹ KazLev XVI, 526.

⁵² KazLev XVI, 528–529, 532–533, 535.

változatát végül eljutatta-e a *Tudományos Gyűjtemény*hez. Ez a kifejtettebb változat nyomtatásban egészen 2013-ig nem jelent meg,⁵³ és Czifra Mariann kutatásáig a szakirodalom sem tárgyalta.

Az 1819. november 4-i datálású teljes változat mellett még hét fogalmazványt tudunk –némi bizonytalansággal – a november körüli időszakra datálni, hiszen bár sem a levelezés, sem a szövegforrások nem jelölnék ki egyértelmű támpontot, a november 4-i szövegforrással való szorosabb kapcsolataik arra utalnak, hogy feltehetőleg az ismert keletkezési idejű értekezéssel közel egy időben jöhettek létre ezek a szövegek. Töredékek, amelyek rendre megkezdett mondatlal indulnak, és befejezetlen mondatlal zárulnak, nemritkán a lapok tetejéből és aljából is egy rész le van vágva, így nem tudjuk egyértelműen megállapítani, hogy folytatólagos szöveg részleteiről van-e szó, és azoknak mi lehetett az egymáshoz való viszonya, sorrendje, vagy esetleg elkülönülő fogalmazványrészletekről. Ahogy azt sem, hogy az adott fogalmazványoknak voltak-e korábbi és további részei. Annyi bizonyos, hogy a fő változat egyes részeinek ki- vagy újradolgozásai ezek, és a szövegformálás folyamatáról tanúskodnak.

1819 decemberétől: a harmadik változat és a hozzá tartozó fogalmazványok

1819 decembere újabb fordulatot hoz az alakulástörténetben. Két jelentős elemét emelhetjük ki ennek az időszaknak: egyfelől azt, hogy bár elkészült novemberben az értekezés átírt és kibővített változata, Kazinczy mégis tovább dolgozik, tervek születnek és fogalmazványok készülnek; másfelől új lendületet és irányt vesz, amely egyértelműen Verseghy nyelvészeti koncepciójára, grammatikai rendszerére irányul.

1819. december 10-én még értekezése megjelenését várja. Ekkor (többeszerre is) lezárásként tekint rá: „Alig várom hogy Anti Füredim megjelenhessen [...] Én úgy hiszem, hogy többé nem leszek kénytelen szólni.”⁵⁴ 1819. december 20-án már a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évi 11. számában megjelent, tehát az augusztusban írt értekezése szöveghibáit részletezi, és újabb változat kidolgozását is megemlíti: „Az én Értekezésem: *Orthologus és Neologus, nálunk és más Nemzeteknél* a' Tud. Gyűjt. Novemberi darabjában, kevés hibával van nyomtatva [...] De még ezzel nincsenek kielégítve; ismét fogok szólni. Barátom, ott állunk, hogy Verseghy a' vélekedés szabadságát el akarja ölni, hogy az legyen meg a' mit ő akar.”⁵⁵

Verseghy grammatikai tárgyú munkáiból ekkor az *Analyticae institutionum linguae Hungaricae*, Pars I–III., 1816–1817 címűt ismeri, de továbbiakat is szeretne beszerezni. 1819. december végi levele a szövegforrások ismeretében arra enged következtetni, hogy az *Orthologus és Neologus* újabb változatának készítési fázisáról ad hírt: „Még nem mondtam-el mind a' mit kelle; mert a' Tud. Gyűjt. Kiadói úgy kívánják,

⁵³ Czifra Mariann közli először a szöveget monográfiája függelékeként: CZIFRA, *Kazinczy Ferenc...*, i. m., 205–272.

⁵⁴ KazLev XVI, 541.

⁵⁵ KazLev 543–544.

hogy a' beküldendő Munka 2 ívnél többet ne tegyen, 's nem sokára Versegly a' maga Grammaticai Systemájának *Würdigungját* fogja tőlem venni ugyan-ott. Mottóm ez lesz: Sed civitas, adepta libertate (*merés*) incredibile est quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae incesserat. *Sallust.*"⁵⁶

Új mottót választ tehát Sallustiustól – az eredeti *Catilina összeesküvése* (VII.) című munkájából való idézet: „Sed civitas incredibile memoratu est, adepta libertate, quantum brevi creverit: tanta cupido gloriae incesserat.”⁵⁷ Az idézet a novemberi változatnak is része, de ott még nem mottóként kiemelt szerepben (hasonló módon emelkedett ki a szövegben való kifejtettséget illetően a *különbözés egysége – concordia discors* formula is, amely az egyik előtanulmány szöveghelyéből lépett elő az augusztusi változat mottójává, lásd korábban):

Éledve látja minden, hogy a' Tudom. Gyűjtemény' Intézőji a' Vélekedések' Szabadságát, nem Egyenlőségét, tevék Intézeteknek ingadozhatatlan talpkövévé, és hogy az Erdélyi Tudós Társaság' Alkotóji is ugyan e' lélektől lelkesítetnek. A' hol ez uralkodik, 's béklyókra verve tartja a' kéjt és erőszakot, ott lehetetlen nem gyarapodni. Sed civitas, incredibile memoratu est, adepta libertate (sensa sua eloquendi) quantum brevi creverit; tanta cupido gloriae (actionum gloria dignarum) incesserat.⁵⁸

A K631-es jelzetű egybekötött kötet szövegforrásai és a levelezés 1819. november utáni időszakának áttanulmányozása azt mutatja, hogy Kazinczy az augusztusi 15-i és november 4-i változatok megírását követően, az 1819. december 10. utáni időszakban egy harmadik változaton is dolgozott. Ennek pontosabb keletkezési idejét nem tudjuk meghatározni, azt hozzátétőlegesen maga a szövegforrás és a levelezés adja meg. Ennek a változatnak a meglétét még nem tárgyalta a kutatás, és nem is illesztették be az alakulástörténetbe. A kézirategyüttes K631, 56r–63v. jelzetű, befejezetlen szövegforrása az a harmadik főbb szövegváltozat, amely első felében az augusztusi és novemberi változat kezdeti, néhány bekezdésnyi részének a szoros követése, ahová beékelődik egy kisebb szöveg egység, amely konkrétan a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában már megjelent augusztusi változatra utal: „Feleletünk az 1819diki XI. Kötetben jelene-meg, 's azt itt ismét elmondani resteljük és átaljuk.”⁵⁹ Az ezt követő szövegrész meghatározó módon a novemberi változattal mutat rokonságot, majd néhány passzus után elválik tőle, és ez a harmadik változat a másik két korábbihoz képest már egy merőben más fókuszú és tematikai súlyú értekezés kibontakozásának a kezdete. Ez az eddigiektől eltérő rész félbeszakad azonban, és az értekezés töredékes maradt. E harmadik változat tehát abban különbözik az előzőtől, hogy nem a bővebb

⁵⁶ KazLev 546. Lásd még: KazLev XVII, 3, 24.

⁵⁷ „De az hon, alig hihető ha mondjuk, szabadságra kapván, csak hamar mennyire növekedett; elannyira szállá meg lelkeiket a' dicsőség' szomja” (C. C. SALLUSTIUS' *épen maradt minden munkái*, ford. KAZINCZY Ferenc, Buda, Magyar Királyi Egyetem, 1836, 45).

⁵⁸ MTA KIK, K631, 54a–54b.

⁵⁹ MTA KIK, K631, 57a.

kifejtettség szándékával készült, hanem reflektál a korábban megjelent értekezésre, és egyben új irányt jelöl ki.

Az 1819 vége, 1820 elejének a leveleiben meghatározó módon van jelen a Verseggy nyelvi rendszere elleni koncepcióharc, és e grammatikai irányultság új kidolgozások, újraírások tervével párosul.⁶⁰ A *Tudományos Gyűjtemény* 1819. évi 12. számában megjelenik Horváth József Elek *A' Nemzeti Csinosodásról* című írása a nyelvújításról, amelyet Horváth még Kazinczy *Orthologus és Neologus* című megjelent értekezése előtt írt, és benne kritikus bírálatot fogalmaz meg Kazinczyról.⁶¹ 1820 januárjában Kazinczy ismét válaszadásra készül, ezúttal Horváth József Eleknek (kinek írását újabb dunántúli támadásnak véli), de a neki szánt felelete mellett Verseggy grammatikai rendszerét tárgyaló munkát is tervez:⁶²

De lelkem ismérte ellen soha nem szólok, 's ügyemet Verseggy ellen ismét fogom védeni, ha keresztre feszítenek is. [...] Sok dolog marada-ki az Orthologusok és Neologusokból, mert a' Redactió 2 ívnyinél hosszabb Értekezést nem veszen-fel, vagy két Kötetben adja; ezt nem akarhattam. A' mi elmaradt, tovább fogom előadni, a' legkomolyabb nyugalomban, de Verseggy azt még kevésbé fogja szenvedni mint a' tatárostort. Barátom, ismerni kell az ő céljait, (lásd Aalyt. Grammatikáját és Tiszta Magyarását); ő azt akarja, hogy Unio és Unitas legyen, még pedig az az Unio és Unitás, a' mit ő javasol. Azért előáll Grammatikájával, Lexiconával, 's Stilisticájával. A köz hatalomnak kell parancsolni, hogy az Író tisztelje az Észt, – az az a' Verseggy Esztét. 'S melly ész az az ő Grammaticális Esze.⁶³

1820 tavaszától 1821 elejéig az értekezés átdolgozásának különféle lehetőségei foglalkoztatják: a szöveg hibái, hiányai, javításai, kibővítése, záró részének újraírása, de új értekezés készítése is felmerül. Tematikai szempontból Verseggy grammatikai koncepciója van a fókuszban, erre reagálna egy „Anti-Versegghivel”: „de azt is hamislelkű

⁶⁰ „A' Redactio úgy kívánta hogy a' beküldendő Munkák két ívnyinél hosszabbak ne legyenek. El nem mondhatám tehát mind a' mit akartam. Még kétszer kell szólanom” (KazLev XVII, 3).

⁶¹ „Igaz ügyet védelmezek, Hazám' 's Nemzetem' boldogságát kívánom elő mozdítani; azért, noha személyében a' legérzékenyebb indulattal tisztelem, de kintelen vagyok meg vallani, hogy a' nagy Kazinczy az a' finom lelkű ember és Hazafi ezen pontban nagyon kirándult. Nem akarok én ezen nagy Férjfiúnak, ki régen szerzett borostyánokon nyugszik, censora lenni; csak azt mondom, mit Nemzetem' nagyobb része mond. Azon szavainkat, mellyek századoktól fogva szépen, 's kellemetesen zengtek Atjaink' ajakin megváltoztatni, egy szabad Nemzet' nyelvének törvényeit megtapodni, 's helyébe erőltetett tolni, ne vétsek, ha azt mondom, hogy vétkes, 's csinosodásunk' elő menttében káros törekedés; azt cselekszi pedig a' dicső Hazafi, midőn leg mosolygóbb kellemeikkel tölt előbbi írásait, mellyeknek birtokával minden igaz Hazafi kevély örömmel kérkedett szer felett való újításával, erőltetésével, kényeztetésével, idegen nyelvekhez való kapcsolásával meg másítja, 's az ujakat majd csak nem érthetetlen nyelven adja a' Hazának. El halgatom fület sértő sziszegéseit, mellyekkel Báróczi-is el tölté, most csak azt emlitem, mit Hazánk' lelkes Literátori velem együtt tartanak” (HORVÁTH József Elek, *A' Nemzeti Csinosodásról*, *Tudományos Gyűjtemény*, 3(1819), 12. sz., 57).

⁶² KazLev XVII, 34–35, 36–37, 58–59.

⁶³ KazLev XVII, 26–27.

szerénység nélkül mondom, hogy dolgozásomban annyi hibát találok, hogy kénytelen leszek a' hátúlsó felét újra dolgozni".⁶⁴ „A' vége repdesve megyen-el a' tárgyon. Attól félttem, hogy a' dolgozás hosszúnak fog találtatni, 's feldarabolva vétetik-fel. Sok elmaradván, egy új dolgozás fogja kipótlani a' hézagot.”⁶⁵ „En ismét egy Anti-Verseghin dolgozom. Előadom Grammaticai minden gondolkozásomat.”⁶⁶ „Újra ki fogom eresztetni azt az Értekezésemet, megbővítve, megjobbítva.”⁶⁷

Összegezve tehát a levelezésben az *Orthologus* és *Neologus* tervezett tematikai átpozicionálásának, irányváltásának a nyomait láthatjuk a megjelenést követő időszaktól kezdve egészen hosszú ideig. A szövegforrások tekintetében az említett K631, 56r–63v. jelzetű harmadik fő változat mellett még további 11 fogalmazvány kapcsolódik ehhez az időszakhoz és változathoz. A szövegek tematikája erősen grammatikai jellegű, amelyek Verseghy mellett helyenként érintik a *Debreceni Grammatikát* is. A korábbiaknál bővebb kifejtettségben a *szinkretizmus* fogalmának tágabb értelmezésével is találkozni több fogalmazványban, például: „s a' ki a' központtól, a' hol a' Syncretismus embere áll, jobbra vagy balra 's közelebbre v. távolabbra tére-el, kisebb vagy nagyobb mértékben a' szerint Orthol 's Neologus” (K631, 133. f.); „[...] abban különbözünk mindnyájan, hogy a' Grammaticai Syncretismus' középpontjától, hol a' Szokás és Törvény együtt tiszteltetnek, az egyik vagy másik vég felé, egyikünk távolabbra, másikunk közelebbre, de valakik írunk, az elsón kezdve az utolsóig, eltérünk. Orthologus tehát a' szónak azon értelmében, mellyet a' hely kíván, tudnillik Szokást és csak Szokást tisztelő, 's minden szokatlant eltiltó, nincs, 's a' Heterologianak annyi nemei vagynak, a' mennyi középpontot a' két határszél és a' Syncretismus között találunk” (M. Nyelvtud., 4r.42/II, 109r–112r.). A fogalom az augusztusi változatban még nem, majd a november 4-i változatban jelenik meg: „A' mi Iskolánk' neve tehát nem Neologia, hanem Syncretismus.”⁶⁸ A levelezésében ebben a speciális értelemben is csak 1819 novemberétől találjuk meg: „Elmondom nekik azt is, hogy a' mi Iskolánk neve nem Neologia, hanem Syncretismus.”⁶⁹

E harmadik változathoz kötődő fogalmazványok több, egymással szorosabb szövegkapcsolatokat alkotó, kisebb csoportot alkotnak. Egy részük címében is meghatározza, hogy az *Orthologus* és *Neologus*. *Folytatásról* van szó, akadnak olyanok is azonban, amelyek ettől eltérőek, például a *Különböző Vélekedések a' M. Nyelv elővitele felől*. Néhányuk teljes fogalmazványnak hat, amelyek (munka)címet is kaptak, és lezárással végződnek, mások ugyancsak címmel kezdődő, de befejezetlenül maradt szövegek, és akadnak töredékes részletek is, amelyek további részei elveszhettek,

⁶⁴ KazLev XVII, 110.

⁶⁵ KazLev XVII, 140.

⁶⁶ KazLev XVII, 162.

⁶⁷ KazLev XVII, 351.

⁶⁸ MTA KIK, K631, 49a.

⁶⁹ KazLev XVI, 529. Ezt követően később is találkozunk vele: „Azt mondám én ott, hogy nem Orthologusnak 's nem Neologusnak kell lennünk, hanem Syncretistáknak [...]” (KazLev XVII, 351).

megsemmisülhettek vagy lappanghatnak, illetve amelyek a szövegforrás belső ismétlődései miatt folyamatban lévő átdolgozásként vagy akár két külön fogalmazványként is felfoghatók. Néhány szövegforrásban ugyancsak megtalálható a *Tudományos Gyűjtemény* 1819. novemberi számában már megjelent augusztusi változat egy-egy szöveghelyére történő hivatkozás, összességében azonban az augusztusi és novemberi változattól való eltávolodást láthatjuk, amelyekben a tematikai „átpozicionálásnak” a nyomai lelhetők fel.

Ezzel párhuzamosan 1820 januárjától a már nyilvánosságra került *Tudományos Gyűjtemény*ben megjelent augusztusi értekezéssel kapcsolatos párbeszéd fenntartása is meghatározó módon van jelen.⁷⁰ Ennek az időszaknak egyik központi eleme a megjelent értekezésének a visszhangja, értékelése a levelezőtársak bevonásával. 1821 elejétől kezdve a beszédhelyzet megváltozik: egyre inkább értékelő-összegző jellegűek ezek a híradások Kazinczy részéről.⁷¹ 1821-es dátummal jelenik meg Batsányi Jánostól a *Tudományos Gyűjtemény* 1822. januári mellékleteként *A' Magyar Tudósokhoz – I. Faludy Ferentz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről s Poézisről, és a' Mái Nyelvröntök' törekedéséről* című írás, amelynek híre Kazinczyhoz is eljut már korábban.⁷² Az írás az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* megjelent változatára adott felelet. Kazinczy Batsányinak már nem válaszol, Szentmiklóssy Alajos ír rá feleletet Szerényi Vilmos álnéven.⁷³

1822 tavaszi időszakában a múltat rekonstruáló és magyarázó megnyilatkozások sora bővül: Kazinczy újfent részletesen ismerteti a dunántúli táborral való konfliktus mozzanatait. Úgy véli, hogy Batsányi értekezése mögött is a dunántúli literátorok állnak. Ellenük kiélezett, voltaképpen megszégyenítő válaszként tekint az *Orthologus és Neologus* augusztusi, megjelent változatra, és 1822 novemberétől olykor már a béke hangjai is felcsendülnek – a békülés részeként tekint a megjelent értekezésre:⁷⁴ „Meg van tehát az Eggyesség, s az a' sokak által gyűlölt, általam nagyon szeretett, mert szükségesnek látott harcz megszerzé a' békét, s egyedül a' sicáriusok pírúlnak.”⁷⁵

⁷⁰ Lásd az alábbi levelekben: KazLev XXIV, 243–244. – KazLev XVI, 543–545, 545–546. – KazLev XVII, 3–4, 4–7, 17–20, 22–27, 29–32, 32–35, 42–44, 52–55, 93–97, 268–270, 314–317.

⁷¹ KazLev XVII, 363–365, 576.

⁷² BATSÁNYI JÁNOS, *A' Magyar Tudósokhoz – I. Faludy Ferentz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről s Poézisről, és a' Mái Nyelvröntök' törekedéséről*, Pest, Trattner, 1821. Lásd: KazLev XVII, 285.

⁷³ SZERÉNYI Vilmos, *A' Magyar Tudósokhoz. I. Faludy Ferencz' s több más Magyar Költők' Munkájának Kiadásáról. II. A' Nemzeti Nyelvről s Poézisről, és a' mai Nyelvröntök' (?) törekedéseiről. írta Bacsányi János Pesten (sic), Ns. Trattner János Tamás betűjével s költségével. 1821, Tudományos Gyűjtemény, 6(1822), 3. sz., 91–94.*

⁷⁴ „Ich antwortete in der CONCORDIA DISCORDS, und diese Herren wurden beschämt. Jetzt fachen sie also den tollen Menschen an” (KazLev XVIII, 66.). Lásd még az alábbi levelekben: KazLev XVIII, 36, 184–189, 192–194.

⁷⁵ KazLev XVIII, 183–184.

Ekkorra már Kisfaludy Sándorral és Horvát Endrével kibékül, Takács József meghalt, decemberben pedig Verseghy halálhíre is eljut hozzá. 1822 decemberében Mailáth Jánoshoz írt levelében azt írja, hogy a dunántúliakkal való viszállya véget ért, és béke van köztük. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* (augusztusi változata!) elhallgattatta az ellenfeleit, és a konfliktusból ő került ki győztesen.⁷⁶ 1823–24-ben a neologizmus győzelmének a konstataciója mellett az ellentétek már a múlt részévé váltak, az ortológia és a neológia sem kibékíthetetlen ellentétként jelenik meg:⁷⁷

Igy triumphála a' Neologismusz, 's azt mondhatnánk, hogy haszontalanság volt érette perleni. Ezt azonban én most nem hiszem; sőt örvendek küszdésemnek. Ez nyitotta-fel némellyeknek szemeiket. Verseghy belé hala a' vitába, Batsányinak pedig, a' mint gondolom, paraszt megszóllamlásában, belé tört a' kése.⁷⁸

[...] tudod, én csak annyiban vagyok Neologus, hogy ezt is szabadnak nézem, de a' Neológiát az Orthológiával egyesíteni akarom.⁷⁹

1825 január elején Horvát Istvánnak írt levelében újabb nyelvészeti írása tervéről számol be, amelyben mind az ortológusok, mind a neológusok elismerésére számít: „A' Nyelv' ügyében ismét megszóllalok, 's úgy, hogy talán mind a' két fél javallani fogja szóllásomat, az ultráskodókat kivéven, a' mit senki sem szerethet kevésbbé, mint én. Verseghit megkímélem, mert nem él többé, de rendes álmait nem hallgathattam-el.”⁸⁰

Ezt követően még az 1826–1828 körüli időszakban is fel-felbukkan Füredi Vidával kapcsolatos álnévfelvetés, ahogyan az 1822 óta tartó összegző-értékelő jellegű megnyilatkozásokkal is találkozni.⁸¹

Összegzés, távlatok

Az *Orthologus és Neologus* többszövevényű szövegforrása annak a tevékenységnek a lenyomata, amely az évekig elhúzódó alakulástörténetben kirajzol egyfajta válaszadási folyamatot vagy legalábbis valamiféle megnyilatkozásra való törekvést. A keletkezés időszaka nem egyforma intenzitású, a kezdeti formálódást, útkeresést az intenzívebb szakasz után elengedő rész zárja. A különböző változatok készítésével a szöveg nem zárul le, a fogalmazványok az írás, a válasz mint cselekvés megjelenési formái. A fennmaradt szövegforrások folyamatos átalakulásról, szövegformálódásról tanúskodnak, amelyekben a tematikai súly- és csomópontok is módosulnak, így nem pusztán a szöveg kidolgozottságán vagy csiszoltságán való munkálkodásról van szó.

⁷⁶ KazLev XXIII, 323–324.

⁷⁷ KazLev XVIII, 251.

⁷⁸ KazLev XVIII, 482.

⁷⁹ KazLev XIX, 197.

⁸⁰ KazLev XIX, 274.

⁸¹ Lásd az alábbi levelekben: KazLev XX, 72–74, 135–137, 145–146, 438–439, 444–446, 447–449.

Az alakulástörténet stációinak meghatározásához a fennmaradt szövegforrások nyújtanak elengedhetetlen segítséget. A fentiekből következik, hogy a változatok nem egyformán különböznek az alakulástörténet egy-egy szakaszában: az előtanulmányok készítésének fázisa jelentősebb mértékben tér el az augusztusi változat készítésének fázisától, mint az augusztusi, novemberi és a november utáni változat fázisaitól, ezért is indokolt a keletkezési időszakot egyúttal fázisokra osztani. A keletkezéstörténet igazolja, hogy az összes szövegforrás együttes vizsgálata a válaszdás folyamatában nyer értelmet. Az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* augusztusban és novemberben írt teljes, majd a novemberit követő befejezetlen változata jelöli ki a fő viszonyítási pontokat – és egyben három elkülönülő szövegváltozatot. Ehhez képest határozhatók meg egyfelől a korábbi fázisra vonatkozó kapcsolódó szövegforrások és a különböző szövegváltozatok, amelyek az első fázisban készült előtanulmányok körét jelölik ki, és bár a válaszdás megnyilvánulásainak tekintjük, de még nem az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* című értekezés szoros változatai, hanem kapcsolódó szövegforrások. Az augusztusi teljes szövegváltozatot követően a szövegalkulás egy újabb fázisát rögzíti a novemberi teljes szövegforrás és annak egyes részeit ki- és újradolgozó szövegforrások, majd a legutolsó fázis a november utáni befejezetlenül maradt, valamint annak egyes részeit ugyancsak ki- és újradolgozó vagy folytatató töredékes szövegforrásokat jelenti.⁸²

A folyamatosan alakuló, formálódó kéziratok mellett a nyilvánosságban az *Orthologus és Neologus; nálunk és más Nemzeteknél* augusztusi keltezésű, a *Tudományos Gyűjtemény* novemberi számában megjelent változata élt, és ha a megjelenéssel kapcsolatban nem is tudott mindent kontrollálni, Kazinczy törekvése az volt, hogy életben tartsa ezt a nyilvánosságot. Levelezőtársaitól többször kéri véleményüket a megjelent változatról, és kései megnyilatkozásaiban már ezt a változatot tekinti a megfelelő válasznak, holott tudjuk, hogy a novemberi datálású változat után is további újabbakon dolgozott. Fontos látnunk tehát, hogy az alakulástörténet kontinuumában a kéziratosság és a nyomtatott nyilvánosság bizonyos szempontból két szálon halad.

A szövegforrások vizsgálatához evidens módon járul a Kazinczy leveleiből tükröződő látásmód, az egyéni szempontrendszer, intenciók, szándékok mellett azonban külső események is alakították a megnyilatkozási formákat. Egyes folyamatok feltárásához a vélt ellentábor szövegeit kellene feldolgoznunk, ebből a hagyatékból azonban keveset ismerünk. Források hiányában azt sem tudjuk, hogy valóban volt-e, és ha igen, Verseghy részese volt-e 1818–19 tájékán a magyar nyelv egységesítésére irányuló tudománypolitikai törekvésnek. Verseghy Ferenc levelezésében csekély mennyiségű anyag maradt fenn erre az időszakra vonatkozóan. Kazinczyval szembeni vezérszerepének tudatos vállalását nem támasztják alá fennmaradt megnyilatkozásai.⁸³ A nyelv ügyével

⁸² Néhány szövegforrás besorolása bizonytalan maradt.

⁸³ „Gróf Majláth Úr eljött hozzám a’ múltt őszkor illy declaratióval: [...] De most jött még a’ vastaga. »Én, úgymond, Kazinczinak szíves barátja vagyok, és őtölle hallottam, hogy a’ Magyar nyelvre nézve két felekezet van az országban, és hogy az egyiknek fő vezére maga Kazinczy, a’ másíknak pedig

kapcsolatos kiélezett polarizáltságtól azonban ő maga sem mentes: az elkülönülés nála vallási felekezet (katolikus vs. protestáns) szerinti markáns megosztottságot jelent, amelyet katolikusként ő maga is leplezetlenül, értékítéletével együtt képviselt.⁸⁴ A polarizáltságnak azonban más csatornái is voltak. A hatalom különböző szinterein mozgó szereplőkkel, például Kazinczynak a Teleki családdal vagy a *Tudományos Gyűjtemény* prominenseivel való viszonyrendszernek ugyancsak jelentősége van. A nyelv természetes változása mellett a korszak nyelvfejlesztési törekvései tudatos nyelvi tervezést is jelentettek, amelyek a státusz- és korpusztervezésre egyaránt irányultak. A személyes viszonyokat táplálta a felekezeti (katolikus–protestáns), a nyelvterületi (Tiszántúl–Dunántúl) ellentét és a nemzeti érzés erősödése. Mindezekről nem független az *Orthologus* és *Neologus* létrejötte sem. Az értekezés mérföldköszerepét vélhetően nem egy-egy kiemelt szempont vetületéből kell meghatároznunk, és nem is az egymással versengő narratívák interpretációi közül kell választanunk. Egy soktényezős alakulástörténetnek a részese, és ha a maga összetettségében szeretnénk feltárni a keletkezését indukáló tényezőket, akkor ezeknek a történeteknek mindegyikét kell látnunk, és a teljes és egyben összetett kép ezeknek a történeteknek az együtteséből rajzolódik ki.

Tisztelendő Úr.« – Ez énelőttem újság! felelém én. Ha Kazinczy magát *fő vezérnek* tette, engemet annak ne tegyen, minekelőtte töllem nem tudgya, ha ő ellene a *fő vezérséget* fel méltóztatomè vállalni, vagy sem. – »Én – mondá erre a' Gróf, az egész dolognál csak historicus akarok lenni. Kazinczy nekem írásban adta az okokat, mellyekre ő *felekezetét* építi; ezt kérem Tisztelendő Úrtól is. « Szívesen! 's ezzel *Feleletemet a' 4. kérdésre* kezébe adván, én még okaimot nyomtatásban adom Nagyságodnak ajándékul. – »És e' könyvön kívül nincs egyéb ide tartozó? « Nincs. – »Én hát kiolvasom, kivonom, és az extractust átvisgálásnak okáért elhozom. « Ammint tetszik! – Hozza bíz ő a mai napig is, mert könyvemem nem is érti» (VERSEGHY Ferenc, *Levelezése*, s. a. r. DONCSE CZ Etelka, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2019, 365–366).

⁸⁴ „A' Consilium parancsolattyára az én Grammaticám szerint kell a' Normális, sőt még a' falusi Oskolakönyveket is kijobbítani és a' Stereotypus alá adni: ezeket tehát nekem kell a' Calvinista rongyokból Pápista Magyar ruhába öltöztetni [...]» (VERSEGHY, *i. m.*, 364). – „Rettenetese, elviselhetelene a' rongálások, mellyeket szegény anyanyelvünknek tűrnie kell. Eddig többnyire csak a' Cálvinisták et Compagine koccsították; most már a' mieink még őrajtok is ki akarnak tenni» (VERSEGHY, *i. m.*, 312). – A felekezeti ellentétek a nyelvújítás polarizáltságának a megrajzolására Kazinczy számára is alkalmasnak tűntek: „Grammaticai Catholicismus, Grammaticai Protestantismus, Grammaticai Deismus van conflictusban egymással. Az első emberei Verseghi, Kultsár, Czinke etc. ezek alku által akarnak Eggyiséget, noha Kultsár Grammaticai Deista, és még is minden Deismusa mellett Eggyiség kell neki, tudnillik hogy ő csinálhassa ugyan a' mi neki látszik jónak, de papolása 's térítgetései által hozzájuk tartozzék. Ide való Horvát Endre is, azt predikálván, hogy a' *szakadások* Magyar Nyavalya, 's az ő Takács Józsefe és Himfyje. Révai nekem azt beszélé, hogy neki 600 fntot ígért egyyike azoknak a' kiket itt megnevezék, csak legyen Ypsilonistává» (KazLev XVI, 374).